

SÁGI VARGA KINGA

A közöttiség és a köztesség alakzatai

JUHÁSZ ERZSÉBET *ÚTTALAN UTAIM* CÍMŰ KÖTETÉBEN

A különböző kultúrák és gondolkodások, egyének és kollektivitások közötti determináltság élménye alapvetően határozta meg Juhász Erzsébet prózaírását. Szövegeiben a közöttiség – mint létélmény és a között-lét artikulációja – leíró és motivikus szintjei alkotta struktúrák intenzíven lüktetnek. A juhászi közöttiség a vajdasági lét meghatározta élményből táplálkozik. Az 1998-ban megjelent *Úttalan utaim*¹ esszéizáló prózáit olvasva elsőként az tűnik fel, hogy központi helyet foglal el a kisebbségi lét problematikája. Az e kérdésről való gondolkodásunkban a Deleuze–Guattari-féle eszmefuttatás képezi a kiindulópontot.² A szerzőpáros szerint a kisebbség ontológiai elvvé válik. Kisebbségi minden, ami az intézményesítetten belül létezik. Gondolkodásuk egyértelműen nyugtázza, hogy a „nagy” kategórián belüli „kisebb” formáció önnön meghatározottsága, elnyomásba kényszerített helyzete élményi előnyt jelent. Tény azonban, hogy míg a Deleuze–Guattari-féle kisebbségdefiníció egyik fő szegmense, hogy a kisebbségnek belülről kell – az elnyomott helyzetre adott válaszként – szétfeszítenie a többséget, nem értelmezhető abban a közegben, amely Juhász Erzsébet számára adott volt mint élménytárház. Nevezetesen: a kelet-közép-európai multikulturalizmusban. Míg a szerzőpáros a többség nyelvén való és a hatalomnak valamilyen formában ellenszegülő alkotást értette kisebbségi alkotásmódon, addig a Vajdaságban a kisebbség nyelvén valósult/valósul meg az alkotás. Így a szerzőpáros által említett nyelvi deterritorizálás, amely során a nyelvi elnyomás vezet az irodalomhoz, az alkotáshoz, a Deleuze–Guttari-féle formában Juhásznál nem valósult meg. A Vajdaság, e sajátos kelet-közép-európai régió multiethnicitása, az állam széthulló és állandóan változó formációja a kultúrák pozícióját transzformálta, részben deterritorizálta, amelynek ugyan egyenes következménye a nyelvi transzformáció is, vagy ahogyan Juhász írja: nyelvromlás, ám nem vonja magával a többségi nemzet kulturális és nyelvi kódjainak teljes átvételét és használatát. A folyamatos balkáni háborúk a többség és a kisebbség közösségi, kulturális értékeinek egyaránt a szétzilálásához vezettek. A kisebbség legitimitása is megkérdőjeleződött a bomladozóban levő többségi struktúrában. A kisebbség geneziséből eredő, eleve örökös idegenségérzet és a folyamatosan dúló háborúk okozta ideiglenesség, a remény és reménytelenség mérlegmozgása, a menni vagy maradni égető kérdése foglalkoztatja az *Úttalan utaim* esszéisztikus és esszészövegeinek narrátorát. A nemzeti kisebbségek lényegi vonása, hogy nem rendelkeznek saját állammal, hiszen az anyanemzettől területileg különülnek el, ahová pedig születésüknél fogva tartoznak, kulturális-nyelvi különbözőségek okán lehetetlen a teljes asszimilálódás. Az anyaországtól való elkülönülés, ám annak alma materi illúziója utáni örökös sóvárgás, valamint a beilleszkedés lehetetlensége

¹ JUHÁSZ Erzsébet 1998. *Úttalan utaim*. Forum, Újvidék

² DELEUZE, Gilles–GUATTARI, Félix 2009. *A kisebbségi irodalomért*. Qadmon, Budapest

generálja a juhászi hazátlanság érzését, az állandó úton levést, a közöttség pozícióját. „[H]a az embernek olyan helyen adatik meg a világra jönnie, amely egymásba nyíló emlékek végtelen során át sehol egy talpalatnyi hely erejéig sem tűnik otthonosnak, akkor e hely nem lehet soha otthon, az ilyen ember pedig nem is lehet más, mint hontalan, eleve, egyszer és mindenkorra” (48–49) – írja a szerző a *Remények batárján* című esszéisztikus novellájában. Az anyanemzethez való vágyódás és az odatartozás tényleges akarásának hiánya okozta paradoxon, a kódolt idegenség lehetetlenné teszi az otthonosságérzet kialakulását.

Ahhoz, hogy a kisebbség és a többségi nemzet együttélése létrejöheszen egy-egy területen, a másik kultúrájának megismerése és elfogadása szükségeltetik. A két nemzet közötti viszonyrendszer a kultúra kétoldalú kommunikációja vagy a kommunikáció hiánya határozza meg. Juhász Erzsébet az *Úttalan utaimban* e kommunikáció hiányát tematizálja, ugyanis felismeri, hogy a kisebbségi sorsban lévő egyének csak úgy válhatnak bármelyik társadalom – legyen az a többségi vagy az anyanemzet – részévé, ha tisztában vannak önnön kultúrájukkal, hagyományaikkal és értékeikkel, és van kinek közvetíteni azokat. A végeérhetetlen háborúk, a balkáni örület azonban nemcsak az egzisztenciát lehetetlenítették el, hanem kommunikációhiány következtében a közösségi identitást is. Ahogyan a *Mi, túlélők* című írásában fogalmaz: „egy »esszebolondult világ« peremén élünk magunk is, mely kicsit hátországgá – kicsit senkiföldjévé lett” (119). Juhász Erzsébet nem csupán a helyzeti adottságot teszi meg a vajdasági kisebbség létidegenségének okozójának, hanem a „választott vakságot” is. A „választott vakság” jelensége összecseng a Radomir Konstantinovič által *A vidék filozófiájában* részletesen tárgyalt „akart pesszimizmussal”³. A konstantinoviči pesszimizmus az egyén válasza a körülötte lévő csapdahelyzetre, amely előbb vagy utóbb a vidékiségbe torkollik, és „vidám kétségbeeséssel” – Juhásznál „ősi derűvel” – próbál meglévő értékeinek szimbolikus értéket adni. A hamis identitáskép dominanciája és visszafordíthatatlan rögzülése a teljes önazonosságvesztéshez vezet. Juhász ezt a következőképpen fogalmazza meg *A magány émelvítő helyi színe* című esszéjében: „...megrendült kisebbségünk végképp lesüllyedt a vidékies önelégültségbe. Nem látom ugyanis a nyilvánvaló kulturális elszegényedésünkkel szembeni tiltakozás intenzív, szellemileg lereagált nyomait” (103). A háborúk és politikai körülmények alakította léthelyzet az egyéni felelősség síkjára terelődik. A vidékiség kérdése Juhász esetében a szellemi vidékiséget, igénytelenséget jelenti, és gyakran a vajdasági magyar irodalom helyzetére vonatkoztatja. „Felmerül a nagyon egyszerű, de alapvető kérdés: van-e olyan befogadói közeg a Vajdaságban, amely megoszthatóvá teszi a vajdasági magyar író irodalmilag megformált-megfogalmazott közérzetét? Saját tapasztalataim alapján nem mondhatok mást, mint hogy alig van, sőt szinte egyáltalán nem létezik” (171). A szellemi vidékiség ellen harcolva a vajdasági magyar írókat érintő problémákkal is foglalkozik. Azokkal a polémiákkal igyekszik leszámolni, amelyek kategorizálják az írókat kisebbségi és többségi írókra. „A kisebbségi író egyedül az különbözteti meg az anyaországi írótól, hogy nemzeti hovatartozása szempontjából kisebbségben él. Hogy ez meghatározza élményeit és tapasztalatait, mint műveinek alapanyagát, az kétségtelen, de íróról lévén szó, lehet remélni részéről akkora szellemi tágasságot, hogy ne csupán ez határozza meg életének és napjainak minden egyes szakaszában, hanem ennél több és egyetemesebb érvényű” (165).

³ KONSTANTINOVÍČ, Radomir 2001. A halál és a vidék filozófiája. In: Uő. *A vidék filozófiája*. Forum, Újvidék, 42.

Losonczi Alpár – a kisebbségi pozíciót tárgyalva – kiemeli a másságot, az odafordulás szükségességét – ahogyan ő nevezi – a „kommunikálást”. „Mert aligha vonható kétségbe, hogy *valamilyen* mértékben lehetőségünk nyílik arra, hogy másoknak kommunikáljuk identitásunkat, ám, hogy *milyen* mértékben, az semmiképpen sem tekinthető magától értetődőnek.”⁴ A saját közösségről kialakított kép egyszerre képezi a kommunikáció egyik pólusát, a tárgyát, valamint magát a csatornát is, a másik pólus pedig a befogadóé, adott esetben a többségé. Ha a kommunikációs folyamatnak valamelyik szegmense hiányzik vagy hamis, a teljes folyamat érvényét veszti. Az *Úttalan utaim* prózáiból a csalódottság hangja szól, és nemcsak afelett, hogy mindkét pólus a háborúk okán gyakorlatilag hiányként tételeződik fel, hanem a hatványozottan háttérbe kerülő kisebbség sem képes önmaga értékeinek átadására. Juhász Erzsébet a „szellemi és kulturális vidékség” jelensége, az önsajnálát és a peremlét ellen ragad tollat, amely amellett, hogy a nemzeti identitás legfontosabb szegmensének devalválódásához, az anyanyelvromláshoz vezet, végső soron a teljes önazonosságvesztés felé sodor. A kisebbségi lét elvidékieződése, elszigetelődése, vagy – Deleuze–Guattari nyomán – elgettősödése mellett a szülőföld, a romba dőlt territórium véres háborúi, vagy – ahogyan egy helyütt írja Juhász – „Kelet-Közép-Európa rákfenéje” is – az előzőekhez hasonlóan – meghatározó a kötet gondolatmenetében. A balkáni háborúkat, amelyek „keresztül-kasul” szabdalták a néhai országot – ahogyan a *Fütyjel és káromkodás között* című esszéjében áll – anynyiban teszi felelőssé az önazonosságvesztés, az elidegenedés folyamatában, hogy „elüldözte a fiatalok sokaságát, közöttük szép számmal olyanokat is, akik a volt Jugoszlávia jobb életkörülményei közepette nemcsak anyagi javaik, de műveltségük gyarapítására is törekedtek” (108). Az emigrációk mellett minden háború fizikai rombolással és szellemi pusztítással jár. A háború következményeként örökös kérdésként fogalmazódik meg a menni vagy maradni kérdéskör. „[K]óválygás, tántorgás minden, ami csak történik. Falu és város, ország és ország. Kelet- és Közép- és Nyugat-Európa között, Európa és Amerika, Amerika és Ausztrália, kint és bent, lent és fent között, a világ bármely pontjától a világ bármely más pontjára oda-vissza, oda-vissza” (45–46). A talajvesztett szubjektumok határhelyzetekbe sodródnak, és e határhelyzet alapállapottá válik. „Csak most merem tudni, hogy én azon a határállomáson nyomorúságosan, végzetesen és halálosan megleltem hazámat, mely nem volt, nem lesz és nem is lehet soha otthonom” (84). Mindennemű forradalom, a kisebbségi létért való küzdelem, az önazonosság megőrzéséért vívott harc folytatása értelmetlenné válik egy ennél nagyobb erő, a háború árnyékában. Nem a kultúraközöttiség pozíciója lesz az, amely határhelyzetekbe sodorja az egyéneket, hanem – amellett, hogy igazi országhatár-átjárási gondok merülnek fel – a létezés ellehetetlenülésének áthághatatlan határai körvonalazódnak.

A közöttiség alakzatai motivikus szinten is tetten érhetők. Az *Úttalan utaim* című és *Útleírások a Vajdaságból* alcímű könyv szövegeinek fókuszpontjában az út, az úton levés motívuma áll. A kötet utazásképzete egyszerre fiktív és a racionalitásból építkező, egyéni síkra és kollektivitásra kiélezett. Azonban nem tényleges utazásokról van szó, főleg nem útleírásokról annak primer értelmében. Az utazás itt az el nem mozdulással határozható meg, a tudat tereiben történik, hely és idő nélkül. Az élet – a juhászi szemléletben – örökös helyben topogás, önkeresés. Faragó Kornélia a térszűke ellenében létrejövő szellemi tágasságélményről értekezve a vizsgált kötet világszemléletével kapcsolatban kiemeli: „Úttalan utak, távolságok szö-

⁴ LOSONCZI ALPÁR 2002. Az azonosságglétesítés dimenziói: függelék. In: Uő. *Európa-dimenziók*. Forum, Újvidék, 274.

vevénye a világ: elrendezhetetlenségek és megoldhatatlanságok kiszámíthatatlanul átható jelenléte.”⁵ A kötetben ismétlődő elmozdulás idegensége a létbizonytalanságot hivatott kifejezni. „Istenem, milyen kínkeserves ez a (lét)dadogás, ha utazásnak álcázza magát” (70) – írja Juhász a *József Attila út 31* című esszéisztikus novellájában, amit a Balkán és Hollandia szembeállítására élez ki. A szöveg narrátora szerint Hollandia feltehetően Nakonxipán fedőneve, ám az ott-tartózkodás – a kódolt idegenség okán – nem hoz megnyugvást: „mindazon helyszínek, ahol valamiféle emberformájú élet, kultúra, művészet, szépség, harmónia eleven jelenvalóságra nyílik rálátás, az őt valójában meg sem érinti már” (73). El sem kezdődő, mégis véget nem érő bolyongások ezek az úton levések, a hontalanság metaforikus kivetülései.

Az út toposzához hasonlóan az egyéni identitás szféráját érintik a Juhász Erzsébet-i ködmetaforák – mint a látás és észlelés feltételeinek felszámolói –, amelyek a kötet első fejezetének novelláiban a szubjektumok öntudatelfedésében jutnak kifejezésre. Az émelegés és fulladás, amely az utazást előzi meg, a kód és az éjszaka, amely a megérkezést követi, a félhomály és sűrű homály, amely az ott-tartózkodás alatt van jelen, valamint a tejszerű tükör az önazonosság elviselhetetlenségét követő lassú önelveszejtés képi kivetülései. E narrációs eszközök a dolgokra történő éles rálátás hiányát definiálják. A perspektíva bezárása által létrejön az a tér- és időbeli vákuum, amely minden egyes mozzanatot a létértelmezés útjára terel. Olyan beszédmód artikulálódik, amelyben a kommunikációhoz szükséges másik megszűnik létezni. A ködmetaforáknak nevezett, a homályos észlelést közvetítő képek csupán állomásai egy folyamatnak, amelyben lehetetlenné válik a találkozás a másikkal, az egymással való érintkezés, amely mentén az identitás közösségivé formálódhatna.

Ahogy a *közöttiség* fogalmával a juhászi opus létélményét, a között-lét artikulációját fejeztük ki, a *köztesség* fogalmával egy másfajta átmenetiséget definiálunk. A közöttiség a szembeállított pozíciók (kisebbség–többség, valamint otthontalanság–otthonosság) felől utal az átmenetiségre, míg a köztesség állapotot emel ki, amely határsávon alakul ki. Az oda nem tartozás problémakörei tehát nem csupán a szövegvilág szemléleti és metaforikus szintjeit illetően vizsgálhatók a kötetben, hanem a műfaji köztesség vonatkozásai kapcsán is. Pontosabban: a műfaji kettősség, határelmosódás tekintetében. Az *Úttalan utaim* prózái eltávolodnak a juhászi sajátos történetsszervezés poétikai formáitól és eljárásaitól, az intellektualizáltság, a reflexív beállítódás nagymértékben felerősödik, így az írások az esszéizáló beszédformákhoz közelítenek. A kötet befogadása megköveteli a műfaji egyértelműségtől való eltávolodást, hiszen hol novellákba ágyazott olvasmányélményeket, hol a novella és az esszé határán álló, hol fiktív leveleknek álcázott esszéisztikus gondolatszövevényeket olvasunk. „A kötet műfaji sokrétűsége, beszédmódbeli gazdagsága, a gondolati-indulati-érzelmi elemek kavalkádja a »minták és alakzatok« egymásra mutatása dinamikus szemléletet követel. Az egyértelműen narratív szövegeken kívül esszé/levélesszé, olvasmányélményből kibomló, kulturális nézőpontú, izgalmasan szabálytalan gondolatforma és széles perspektívájú, könyvismertető/műelemző elmélkedés oldódik fel egymásban, hogy a próza kategóriáját sokoldalúra csiszolt prizmaként írja le.”⁶ A kötet prózaként definiálódik, amely kapcsán Bányai János is rámutat a kötet műfajának képlékenységre. Megfogalmazásában „[a] próza a között-lét műfa-

⁵ FARAGÓ Kornélia 2005. A „tősgyökeres idegen”. In: Uő. *Kultúrák és narratívák*. Forum, Újvidék, 100.

⁶ FARAGÓ Kornélia 1998. Juhász Erzsébet: *Úttalan utaim*. In: *Híd*, 9., 788.

ja”.⁷ És valóban, e kötet a között-lét közvetítője. A szépirodalmi determináltság háttérbe kerülése, az esszé kifejezésmódjának felerősödése létrehoz egy folyamatot, amely egyszerre történet és értelmezése a történetnek, amelyben a filozófiai és irodalmi kérdés az emberi lét-kérdés kibontásának a szolgálatába szegődik.

Esszéisztikus beszédmód jellemzi a kötet prózáit, de egységenként eltérő mértékben, így nem beszélhetünk esszéről a maga tiszta formájában. A reflexív magatartás minden darabban jelen van, a különbség csak az alapján definiálható, hogy e reflexivitás mennyire kerül előtérbe. Az első, a kötet címét viselő blokk szövegei inkább tekinthetők novelláknak esszéisztikus vonásokkal. A *Vajdasági rapszódia*t (T/1) – ahogyan már a címéből következtethetünk – felfokozott és ingadozó hangulatiság jellemzi. A szöveg atmoszféráját a háború szörnyűségeinek tudatosítása, a háború irtózatosságra emlékeztető képzele határozza meg. A többes szám első személyű narrátor nem a királyi többes számot, hanem az egyetemes kitaszítottaságot hivatott kifejezni, azt az időből való kitaszítottaságot, amely az „örökös viharsarokban” géppé válik, amely „a legváratlanabb pillanatban működésbe lép, letarol, maga alá teper, s mindent, ami eleven, az utolsó porcikájáig szétmarcangol” (14). A végső igazság, amit József Attila-intertextusokkal és -áthallásokkal támaszt alá a szerző, az örökös és végzetes létidegenség, a „semmi ágán tartósan megmaradni” lehetetlensége. A *Hely- és időhiány I.* (E/3) és *II.* (E/3) az idő gépképzetét bővíti az idő visszafordíthatatlanságával, valamint a hely hiányként való tételezésével. A „sehova valóság” légiesítése, az utazás perspektíváinak a fullasztás és émelygés képzeleivel történő bezárása, a sűrű ködök, a félhomályok, a vanília-permet az ismerős-idegenként való bolyongások képi elemei, amelyek Meursault-hoz, a Camus-i hőshöz hasonlóan, ahhoz a rezignált felismeréshez vezetnek, hogy „az egész éppolyan, mintha valóban nem lenne az ég adta világon sehol [...] éppen olyan, mint egy abszolút hely- és időhiány” (28). Az oda nem tartozás a között-lét pozícióját vonja magával, amely a *Között* (E/3) és a *Remények batárján* (T/1) című novellában jut leginkább kifejezésre. A *Remények batárján* prózában már, amelynek alcímében olvashatjuk, hogy *Párbeszéd Majtényi Mihállyal – prózában*, a „hontalan lokálpatrióta” ellentmondásosságával küzdő író hangja szól. Az esszéhez már közelebb kerülő megszólalási módhoz a kommentáló novellahang nyújt teret. A jobb sors reményének batárján való száguldás képzele, amely soha nem ér célba, az *Úttalan utaim* című szövegben is folytatódik tévelygés formájában. A márquezi mozzanatot, amely az istenkeresésre irányul, valamint az idézett Danyi Magdolna-sorok a széthulló Jugoszlávia maradványain való mozaikszerű, kirakós játékhoz hasonlatos önkeresés gesztusát helyezik előtérbe. Az *Után-utazás Esti Kornél fumei gyorsán* (E/3), valamint a *József Attila út 31* (E/3) már az esszére jellemző, hangsúlyos elemző, értékelő mozzanatok is tartalmaz, mintegy szorosabb átmenetet generál a következő egység, a *Miféle igazság? Igazságtalanság?*-hoz. Az idegenség kifejezése a második részben is dominál, csupán a narráció változik meg. Az intertextuális utalások és a kulturális reflexiók nem a hömpölygő szöveg mozzanatait képezik, hanem maguk válnak a gondolkodás tárgyává. A mintegy tizenkét, túlnyomórészt esszéiből és néhány esszénovellából álló rész megszólalási pozíciójában is eltér az előző fejezettől. Az egyes szám első személyű narráció a személyesség és az önvallomásos jelleg előtérbe kerülését erősíti fel. Az irodalmi és képzőművészeti élmények mentén olyan problémák merülnek fel, mint pl. Kertész Imre és Esterházy Péter szövegei nyomán a határ- és ha-

⁷ Bányai János recenziórészletében olvasható a vizsgált kötet hátlapján (In: Juhász Erzsébet 1998. *Úttalan utaim*. Forum, Újvidék).

táron lét, valamint a határ mint immanens emberi tartalom. Vagy Nadas Péter gondolatából kiindulva, hogy a beidegződések erősebbek a személyiségnél, Juhász a kisebbségi léttel járó reflexekben tartja keresendőnek az idegenségérzést a világban. Az emberi magányról a *Száz év magány* Pietro Crespi-jelenségével vet számot, és eljut a saját művészetdefiníciójához, mely szerint a zene, az irodalom és a képzőművészeti alkotások képesek reményszigetként funkcionálni a zord valóságban: „művészettel kompenzálni az élet minden hiányzó lehetőségét” (156). A műélvezetről és a nosztalgiáról Csontváry-, Gulácsy- és Füst Milán-féle lehetséges világ kapcsán szól kiszélesítve a kollektív nosztalgiáig, a szinte csak virtuálisnak számító Közép-Európa kérdései. A Juhászt hatványozottan foglalkoztató, szépirodalmi alkotásait is meghatározó eszözeiről, a ködről és a kábulat képeiről is olvashatunk esszét, amelyek a „sehollét utáni nosztalgia” (129) formáinak tekinthetők. Peéry Rezső kisebbség szemléletével, *A magány érmelyítő helyi színében*, a szerző a kisebbségi sorsot, a hontalanságot ábrázolja. A *Fütyjel és káromkodás között* című esszéjében a nyelvromlás és az anyanyelv iránti hűtlenség problematikája az olvasás gesztusában oldódik fel. Az *Ősszeköttetésben* Miłosz-élménye az emberi magány felszámolásának igényéről szól, a pusztító átlényegülésről, amelyre realizálási lehetőséget egy későbbi esszé kínál – mégpedig Polcz Alaine írása nyomán – „[e]gyenrangúsítani igazságot és igazságtalanságot” (137) mint szükséges elemeket a világ megértéséhez. A második egységben megjelenő kulturális áthallások, reflexiók és értelmezések egyetlen pontban futnak össze, a vajdasági sorsról való elmélkedésben, és az ennek alárendelt motivika és metaforika dekódolásában.

A „balkáni gödörként” vagy „pannon fateknőként” definiált helyzeti adottságból és szellemi dekadenciából, provincializmusból következő reménytelenség létélménye egyszerre van jelen nyomasztó szegmensként, de ugyanakkor írásra sarkall, ezáltal pedig felszabadít. Az írás és az olvasás folyamata jelenik meg egyedül járható útként, lehetséges túlélésként a Juhász által megrajzolt világban. A harmadik egységet, a 4. Radnóti-razglednica sorát, a *Der springt noch auf!*-ot címként viselő, öt fiktív levélbe bújtatott esszét szinte teljes egészében – az írás és olvasás létszükséglete mellett – az értő befogadás hiányának szenteli. A megannyi név, amely e levelekben említésre kerül – kezdve Janus Pannonius, Petőfi, Ady vagy Kosztolányi gondolatainak felelegetésétől, a mézőlyi és Hanák-féle közép-európaiságtól, a kunderai létértelmezésen át egészen a kortársakig, Domonkos Istvánig, Sáfrány Imréig, de Ilia Mihály tanár úrig is, akinek a *Tehát vagyok* című írást ajánlja, és még sorolhatnám – mind a vajdasági irodalom kilencvenes évekbeli állapotaira vonatkoztatva jelenik meg. Kulcsfontosságú esszé a *Skatulya Mihály (posztumus) levele a szerzőhöz* című, amelyben a szerző fiktív levél formájában ad konkrét hangot a „sehova valóság” érzésének, amikor azt kérdezi: „Gondoltad-e valaha is, hogy sehova valósnak lenni annyi, mint vajdaságinak lenni?” (179). Az esszé sora arra a rezignált végkövetkeztetésre fut ki, miszerint: „egyre szaporodik a gyom, mely mindent elborít majd. A könyveket és képeket, s a kultúra és minden művészet rekvizítumait” (159). „[M]indaz, ami volt itt irodalomban, kultúrában, nincs tovább. Vége” (167). Az értő befogadás ugyanúgy hiányként tételeződik fel a szövegben, ahogyan a háború következtében megfogyatkozott alkotógárda, amely értő és szélesebb közeg hiányában kívülállóként megrekedt egy „soknemzetiségű konglomerátumban” (163), vagyis a Vajdaságban. Az írás és az olvasás gesztusa, a művészetek tere válik a tudat számára egyedüli szigetté, amely a szellemi hanyatlás ellenében még otthont jelenthet. „Egyetlen válasz van rá: amíg olvasok és jegyzetek, otthon vagyok, megvan minden ízében belakhatóan a hazám. [...] A haza legjobb meghatározása: a könyvtár” (109–110).